

TANULMÁNYOK

AZONOSSÁG ÉS KÜLÖNBÖZŐSÉG**Kísérlet a nemiség kialakulásának „tág körű” értelmezésére**Jessica Benjamin*

A nemi identitás kialakulása szükségszerűen összekapcsolódik a nemek közötti különbséggel való megbarátkozás képzetével. A kortárs pszichoanalitikus elméletekben és terápiás gyakorlatban megfigyelhető az a változás, hogy a nemek közötti különbség fogalmát ma már nem azonosítják az anatómiai különbségekkel. A nemek közötti különbség(ek) elfogadására és az ezzel összefüggésben létrejövő pozícióra ma már nem úgy tekintenek, mint amit pusztán az anatómiai tények felfedezése alakít ki. Ugyanakkor a nemek közötti különbség természetéről szóló feltételezések még mindig magukon viselik a freudi természettudományos gondolkodásra való törekvés jegyeit, jóllehet igen leplezett, nehezen észrevehető formában. Ezek a nézetek lényegesebbnek tartják a másság felfedezését, illetve elválaszthatónak tartják azt a hasonlóság felfedezésétől. Az elképzelés mögött az a ki nem mondott feltételezés húzódik meg, hogy a másság tudatosulása értékesebb, későbbi fejlődés eredménye és egyben nehezebb is, mint a hasonlóság felismerése. Ez a felfogás megfelel annak, hogy a nehézség abban rejlik, hogy a különbözőséget a hasonlóság elutasítása nélkül kell elfogadni: más szóval át kell hidalni az ellentétek közötti távolságot. Elég feladni a polaritás egyik oldalát ahhoz, hogy közeledhessünk a másikhoz. Az igazi nehézséget azonban a másság, az eltérő jelleg képzetének megalkotásában az okozza, hogy eközben a többi emberi lényhez való hasonlóság érzését nem szabad feladni.

Néhány évvel ezelőtt Chodorow (1979) annak a véleményének adott hangot, hogy bizonytalan férfitudatukból és az anya megtagadásából fakadóan a férfiak jellemzően túlbecsülik a különbséget, egyben lenézik a közös jelleget. Következésképpen az, ha az azonosság és különbözőség közti feszültséget fogalmazzuk meg,

* A tanulmány szövegét — amely az Elliott and Frosh: *Psychoanalysis in Contexts* című kötetben fog megjelenni — a szerző bocsátotta rendelkezésünkre (a szerk.).

s nem azt az ellentétpárt, amely csak a két fél egyikét becsüli, s lenézi a másikat, része a pszichoanalízis férfi nézőpontú megközelítésének bírálata érdekében tett erőfeszítésnek. Ámde ennek az ellentétpárnak a lebontása — hogy ne csak a különbség túlértékelését jelezzük, vagy azt, hogy az azonosság nagyobb hangsúlyt kellene kapjon — megkívánja, hogy az identitás problémájával is foglalkozzunk. Napjaink nemek közötti különbségekről szóló elméletében az identitás szó használata a különbözőséget és az identitások közötti határt azonosnak látja. A másságnak ezt a felfogását bírálja a jelenlegi feminista gondolkodás, amely a különbségek többrétűségét és a meghatározások változékonyságát hangoztatja.

Ahhoz, hogy túllépjünk ezen a diskurzuson, egy plurálisabb, kevésbé egységes képzethez kell eljutnunk, mint amit az egyszerű „azonosság-különbezőség” tengely, az egyrétű különbözőség képzete hordoz. Az egyrétű különbözőség mint választóvonal képzete azt jelenti, hogy identitás az, ami ennek a vonalnak valamelyik oldalán áll, és mindaz, ami ezen az oldalon található, tökéletesen homogén. Ily módon az „identitásunk a sorsunk” meghatározáshoz juthatunk; a hasonlóknak a hasonlóval kell azonosulnia, a másság felismerése annak a korlátnak a tiszteletét jelenti, amely aközött húzódik meg, hogy valaki az, ami, és nem az, ami nem is lehet. A nemi identitás fogalma olyan elkerülhetetlenséget, koherenciát, egyedüliséget és egységességet takar, ami cáfolja a képzelet, a szexualitás és a tudattalan pszichoanalitikus értelmezéseit (May, 1986; Goldmar, 1991; Dimen, 1991).

Noha egyfelől nagyrészt egyetértek ezzel a bírálattal, másfelől úgy vélem, a lényeg az, hogy az ember képes lemondani az identitás képzetéről, mint valami tárgyról anélkül, hogy az azonosulást mint belső pszichikus folyamatot is vele együtt kidobná. Nem kell feltételeznünk, hogy az azonosulás folyamata mindig párhuzamosan megy végbe az „azonosság-különbezőség” tengely egyik oldalán. A különbözőség elfogadására és „a különbözőség” megismerésére való törekvés nem feltétlenül jelenti a másság túlértékelését. Ha ezt a folyamatot a civilizáció eredményének tekintjük, azaz azt állítjuk, hogy nem a psziché eredendő, preszociális késztetése, hanem diszkurzív rendszerek irányítják, azzal nem hangsúlyozzuk kellően e folyamat komplex jellegét. A nemiség lényegének megfogalmazásakor abba ütközünk bele, hogy mint a pszichikus tapasztalás választóvonalá egyyszerre igen rugalmas, ugyanakkor nagyon kiszámíthatatlan is mind elhelyezkedését, mind tartalmát tekintve.

Mielőtt az identifikáció feminista bírálatát szem előtt tartó vizsgálatába kezdenénk, szeretnék néhány elterjedt pszichoanalitikus gondolatot ismertetni a nemi tudat fejlődéséről. Érdemes megemlíteni a nemek közötti különbségekről szóló kortárs elmélet azon kiemelkedő állomásait, amelyek Stoller nemi identitásról szóló írásától Fast „megkülönböztetési modell”-jéig követhetők nyomon. E két elméletet egyszerre kívánom felhasználni és bírálni: jelentős megfigyeléseiket megörzöm, de identitás-fogalmukat megpróbálom meghaladni. Más szóval az „azonos-

ság-különbözőség” tengely mentén haladva a korai nemi azonosulások fejlődését próbálok meg tömören vázolni.

Miközben ezt a vázlatot írom, tisztában vagyok azzal a ténnyel, hogy a fejlődési rend fogalmával szemben a feminista elmélet ugyanannyi ellenvetéssel él, mint az identitás gondolatával szemben. Mindezek mellett is lényegesnek tartom, hogy kitérjek a legújabb, a nemi tudat fejlődésének rendjéről szóló pszichoanalitikus nézetek ismertetésére, még mielőtt szembesíteném ezt azzal az általánosan megfogalmazott bírálattal, mely szerint a feminista gondolkodók még mindig egy 1933 körül keletkezett elképzelést vallanak arról, hogy a nemiség kategóriái a pszichés struktúrákban hogyan jelennek meg. Ráadásul az észak-amerikai el is tér az európai vagy brit analitikus gondolkodástól. Úgy egy évtizede nagyon izgalmas modellek jöttek létre, amelyek a nemek közötti eltéréseket az ödipális struktúráktól függetlenül tárgyalják. Ezek a nézetek lehetővé teszik, hogy képet alkossunk azokról a tudatos vagy tudattalan identifikációról és tapasztalatról, amelyek túllépik az identitás fogalmának merev határait. Sőt, azt állítom, hogy fenn kell tartanunk a tapasztalati világgal egy, ha mégoly rugalmas köteléket, amelyben — sejtünk bármit is a tudattalanról — nyilvánvaló, hogy a gyerekek bizonyos dolgokat hamarabb jelenítenek meg és fogadnak be, mint másokat; bizonyos problémák időnként mélyebben foglalkoztatják őket, mint mások. Röviden szólva tehát: fejlődésük szakaszokra oszlik.¹

A nemi tudat fejlődésének egy korábban figyelmen kívül hagyott kérdése, amelyre külön rá kívánom irányítani a figyelmet, a hasonlóság és a különbözőség együttes megjelenése; más szóval az eltérő neműként felfogott szülővel való azonosulás. Fast (1984) újabb elméletében rámutat arra, hogy a gyerekek hogyan használják fel a nemek közötti azonosulást saját szelf-reprezentációjuk meghatározó részeinek megalkotásához. Ezáltal tudják képzeletükben kidolgozni a nemek közötti erotikus kapcsolatokról szóló fantáziáikat is. Fast a nemek közötti eltérésről (1984) azt a felfogást vallja, hogy a gyerekek eredendően biszexuálisak — ezáltal új magyarázattal szolgál a biszexualitás lényegéről. Nem alkati, biológiai adottságnak tekinti azt, hanem a mindkét szülővel való azonosulás lehetőségének

¹ Szté akarhatjuk rombolni azt az elképzelést, amely az egyes szakaszokat önálló, kizárólagos földtani réteggént képzelel el, hogy úgy képzeljük ezzel szemben, hogy a pszichikus fejlődés történései átfednek, ismétlődnek, nem feltétlenül követik egymást sorrendben, hanem gyakran egyidejűleg vannak jelen, és rendszerint csak visszakövetkeztetni lehet meglétükre. A korszakok rugalmas értelmezésének megvan az az előnye, hogy képet alkotnak azokról a komplexusokról, amelyek — feltéve, hogy kezdeti fellépésük után nem maradnak az idő rendező hatása alatt — továbbra is strukturális kapcsolatban állnak. Fel kell függesztenünk a fejlődésről kialakult elképzelést, ugyanakkor meg is kell őriznünk azt. Lacan, akit a bírálók gyakran idéznek, nem kevesebbet tett, mint ez.

² Az angol over-inclusive kifejezésre egységes magyar megfelelőt nem tudunk találni, a kontextustól függően a „túl befogadó” illetve a „túl tág” kifejezésekkel fordítottuk magyarra (a ford.).

(1990). A preödipális korszakban a gyerekek „túl befogadóak”:² azt képzelik, hogy bármit megkaphatnak és bármivé lehetnek. Kezdetben nem ismerik fel az anatómiai különbségből fakadó kizárólagosságot. Nem a sajátjuk helyett, hanem a mellé akarják a másikét.

Szeretném vázolni, hogy napjaink nemiségről alkotott elméletei hogyan látják a nemek közti különbséget a fejlődésbe beágyazódva, összevetve ezt saját megfigyeléseimen kívül Fast és Stoller elképzeléseivel, és azok bírálataival. Ezeket egybevetve, véleményem szerint a korai nemi identitás fejlődésnek új, négy szakaszból álló, tagolását kellene bevezetni:

1. a nominális nemi identifikáció kialakulása,
2. az azonosulások korai elkülönülése a leválás-önállósodás (szeparáció-individuáció) folyamatában,
3. a preödipális „túl befogadó” fázis, és végül
4. az ödipális fázis.

Ez a szakaszolás — amint majd látni fogjuk — előfeltételezi, hogy visszájára fordítsuk azt az álláspontot, amely a nemi tudat és a nemi identitás kifejlődésének mozgatórugóját a nemi szervek eltérésében látja (ld. Roiphe és Galenson, 1981). Abból a felfogásból indul tehát ki, amelyet Person és Ovesey fejtett ki, hogy ti. a nemek közötti eltérés, amely a szeparációs konfliktusok és az azonosulás révén fejlődik ki, határozza meg, s teszi hangsúlyossá a genitális különbségeket, s ezáltal óriási (ha nem kizárólagos) a szimbolikus jelentősége a nem élményének és a nemi kapcsolatok reprezentációjában. Kétségtelen, hogy az én felfogásom is „túl tág”, mivel a korábbi pszichoszexuális elmélet sok alkotóelemét, jóllehet kritikus célzattal, magában foglalja.

A fejlődés „túl tág körű” felfogása

A nemiség alakulásának legkorábbi szakaszában, melyet Stoller az első másfél életévre tesz, a nemi identitás magja alakul ki: a hím- és nőneműség védelme, amely a későbbiekben az egyik vagy másik csoporthoz való tartozás iránti meggyőződéshez vezet. Identitás helyett nevezzük ezt inkább nominális nemi azonosulásnak. Talán nem álltak Stoller rendelkezésére a csecsemőkorra vonatkozó kutatások eredményei, amikor bevezette a nemi identitás magjának fogalmát, és ezért nem volt biztos abban, hogyan is nevezze el az egyéves életkornak megfelelő „kezdeti reprezentációt” (Stoller, 1973). Úgy találta, hogy az identifikáció és az inkorporáció nem helytálló elnevezések, mivel elfogadta azt a nézetet, hogy a csecsemő még nem érzékeli az anyát külsődlegesnek, s így bekebelezni sem tudja. Ugyanakkor azóta, hogy könyvében Stern (1985) azt az álláspontját fejtette ki, hogy a csecsemő szinte születésétől kezdve megkülönbözteti magát az anyjától,

valamint hogy az általánosított interakció reprezentációk (RIG) már jelen vannak preszimbolikus interakciók formájában (lásd még Beebe és Lachmann, 1988), inkább a nemi identifikáció magjának kialakulási folyamatát, mintsem egyfajta nemi identitás magot, mint végeredményt kell feltételeznünk; ezt az identifikációt olyan fejlődési folyamatként írhatjuk le, amely az „én-saját test és én-más teste” interakciók konkrét reprezentációiból jön létre, és visszamenőlegesen kap nemi jelentést.

Stoller semmi esetre sem tartja a nemi identitás magját a férfiasság vagy a nőiesség végső állomásának. Tisztában van azzal, hogy „a nemhez tartozás tudata a későbbi konfliktusok és fantáziák, aggodalmak és védekezések nyomán bonyolultabbá válik”, és hogy ezek sokkal ellentmondásosabbá teszik a férfiasság és a nőiesség fogalmát, mint amit pusztán a hím- vagy női nemhez való tartozás jelent (1973). Úgy érvelt, hogy a fiúgyerek csak akkor képes nemi identitásának magjából tényleges nemi identitását létrehozni, azaz a férfiasság elérésére, ha anyjáról a szeparációs-individuációs fázisban leválik, azaz — Greenson kifejezésével — „dezidentifikálódik”.

Mindezzel együtt Stoller nem nyújt teljes képet a preödipális korszakról; a dezidentifikáció-fogalma — úgy tűnik — nála is, Greensonnál is azt jelenti, hogy a fiúgyermek maradéktalanul feladja anyjával való azonosulását. Magam úgy vélem, hogy ebben az életkorban a gyermek még mindkét szülőjével azonosítja magát, és csupán kezdi őket részlegesen és konkrétan elkülönülten észlelni. Mint-hogy ez a többszörös identifikáció ilyen sokáig fennáll, azt az elképzelést, hogy a szelf neme szerint azonosítja magát, nem helyettesíthetjük az egyértelmű és koherens identitás képzetével. Éppen ellenkezőleg: ez a mag, a valahová tartozás érzete, nem szervezi meg a teljes nemiséget. A nemi identifikáció magja, a nominális nemi identifikáció csak akkor nyeri el értelmét, ha a későbbi nemi kettősség és feszültség hátterét látjuk benne, egy olyan ismétlődő alaphangot, amellyel szemben minden más hangszer eltérő, annak gyakran ellentmondó, vele össze nem illő dallamot játszik.

Valamikor a második életév folyamán, főként a második év második felévére jellemző szimbolikus reprezentációk megjelenésekor az identifikációk révén kezdődik meg a nemi tudat kialakulásának következő szakasza. Person és Ovesey (1983) ezt nemi szerepidentitásnak nevezik, hogy ezáltal elkülönítsék a mag nemi identitástól: itt a férfi és női szelf-imagóról van szó, nem pedig a férfi vagy női létről. (Itt is helyesebb volna a nemi szerepekkel való identifikációról beszélni.) A nemi szerepidentitást a szeparációs-individuációs fázis konfliktusai hozzák létre. Person és Ovesey tagadják Stoller azon állítását, amely szerint a fiúknak jobban le kell válniuk, mint a lányoknak, mondván, hogy a fiúk esetében a szeparációval járó konfliktusok hozzátartoznak a nemi jellegzetességekhez. Coates és munkatársai (1991) nemi eltévelyedésről szóló írása is alátámasztja a fenti szerzők Stoller ellen irányuló

bírálatát. Ők Stollernek azt a nézetét vitatják, hogy a transzszexuálisok nehezen szakadnának ki az anyával való szimbiózisból. Coates ezzel szemben azt állítja, hogy az anya visszahúzódása mély, búskomor identifikációhoz vezethet, amely mind fiúknál, mind lányoknál túlzott nőiességben nyilvánulhat meg. Ez az elemzés vég-eredményben az olyan dinamikus tényezők, mint például a szeparációval járó szorongás vagy irigység szerepét hangsúlyozza, s nem tekinti az anyától való dezidentifikációt elkerülhetetlenül patogén folyamatnak.

A korai szeparációnak ugyanennél az állomásánál, mint már rámutattam, a tárgy iránti szerelem előtt, és azzal párhuzamosan is, tapasztalhatunk valamit, amit identifikációs szerelemnek nevezhetnénk. Egy olyan szerelem ez, amely általában az apa iránti újraközeledésben nyilvánul meg (Benjamin, 1986, 1988, 1992). Abelin (1980) nyomán hangsúlyoztam, hogy az újraközeledési fázisban döntő szerepet játszik az apa (vagy más férfi-reprezentáció) mint képviselője a szeparációnak, a közvetítésnek és a váagnak. Abelinnel ellentétben én úgy látom, hogy ideális esetben a gyermekek változatlanul azonosulnak mindkét szülőjükkel, ennél fogva az újramegközelített apa egyaránt fontos mind a lányok, mind a fiúk számára. Ebben a szakaszban a szülők már kezdenek a gyermek tudatában elkülönülni, ám a gyermek azonosulása mindkettejükkel továbbra is szelfjének egy-egy részét képezi. Hagyományosan az anyát — a jóság forrását, ahogy Klein fogalmaz — a gyermek az őt kiegészítő másikként, a szerelem külső tárgyának előfutáraként észleli. Ezzel szemben az apa a hasonló tárgyat jelenti. Az anya a *holding*-ot, a ragaszkodást, a gondoskodást testesíti meg. Az apa a külvilágot, a felfedezést, a szabadságot — Mahler szavaival: „a csillogó páncélzatú lovagot” (idézi Abelin, 1980). Ez a hagyományos szülői szereposztás az apának egy strukturálisan elkülönülő helyzetet jelöl ki. Az újraközeledésben olyan funkciót kap, amelyet más önálló személyek is betölthetnek.

Az apának ez a szerepe, amint azt Blos (1984) és Tyson (1986) ugyancsak felismerte, diádikus, nem pedig triádikus: más szóval nem rivalizáló, vagy tiltó jellegű. Nem annyira azt a személyt testesíti meg, aki az anyát kizárólagosan birtokolhatja — amit a gyermek még mindig közvetlenül képzel el —, mint inkább az izgalmas külvilág iránti vágyat. Az apával mint hasonlóval való identifikáció teszi a gyereket képessé arra, hogy képzeletében ezt a vágyat gazdagon megjelenítse. Következésképpen ennek a korszaknak ezt az új vonását, a felnőttkor erotikájának előzményét találjuk meg az identifikációs szerelemben. A szerelemnek ez a fajtája az egész élet során hozzákapcsolódik az idealizációhoz és az izgalomhoz. Ez az azonosulás az ideállal védekező funkciót is betölt: elfedi az anya feletti uralom elvesztését, hiszen enélkül ezt a veszteséget ebben az életkorban mélyen át kellene élni. Így fennmaradhat az a grandiozitás, amelyen másként csorba eshetne. Ugyanakkor a védekező funkció mellett másról is szó van: az idealizált apa olyan vágyaknak is szimbolikus reprezentációja, amelyeknek elérését a gyermek

egykor majd remélheti. Ugyanakkor jelképezi a többi ember által alkotott külvilág szabadságát, az abban való részvétel és a vele való kapcsolat lehetőségét, amelyek kárpótolnak az anya feletti kontroll elvesztéséért.³

Abelin (1980), Roiphe és Galenson (1981), valamint mások véleményével szemben, akik a lányok „kasztrációs reakcióját” hangsúlyozzák (Roiphe és Galenson, 1981), magam arról vagyok meggyőződve, hogy az apának a fent leírt helyzete roppant jelentőségű a lánygyermek azon erőfeszítésében, hogy önmagát mint a vágy hordozóját határozza meg, s hogy az apa iránti identifikációs szerelem, „a különbséggel való azonosulás” (Benjamin, 1991) döntő fontosságú. A lánygyermeknek is szüksége van a hatalom fantáziájára, hogy létrehozassa a saját teste fölötti autonómia érzését, és hogy képessé váljon a tágabb világba való kilépésre. Hasonlóképpen, a lányok azonosulását a „férfiassággal” sem elsődlegesen a kasztráció érzése, hanem az apa iránti szeretet és csodálat váltja ki.

Szeretném, ha egyértelműen kitűnne, hogy az újra megközelített apa iránti az egyik első, de nem egyetlen és kizárólagos példája az identifikációs szerelemnek. Később például serdülő lányoknál gyakran alakul ki efféle szerelem egy ideáljukat megtestesítő nő iránt. És emellett, hogy az apa iránti identifikációs szerelem — a hagyományos nemi szereposztás mellett — ezt a különös reprezentációs jelentést hordozza, az anya továbbra is az identifikáció fontos alakja marad mind a fiúk, mint a lányok számára. Sőt, noha a lányok (a fiúkhöz hasonlóan), jól tudják, hogy akárcsak anyjuk, ők is nőneműek, erőfeszítést kell tenniük ahhoz, hogy hozzá hasonlóan váljanak nőiessé. Amennyire az újraközeledési szakasz szembesíti a gyereket az anyai hatalom és a sajátjuk, a grandiozitás és a valóság közötti különbséggel, a nőiesség — hasonlóan a férfiassághoz — csak mint egy részben elérhető ideál jelenik meg.

Ennek megfelelően a fiúgyermeknek sem kell olyan korán lemondania az anyával való azonosulásról, hacsak a szeparációval járó nehézségek elleni véde-

³ Míg egyfelől az általam elképzelt preödipális apa hasonló vonásokkal rendelkezik, mint a Kristeva (1987) által leírt képzeletbeli apa — az az apa, aki segítségére van gyermekének abban, hogy anyjáról leváljék —, addig jelentősek a köztük lévő különbségek is. Kristeva átveszi Freud véleményét is, mely szerint a tárgyhoz való első kötődés az azonosulás, s ez közvetlen kapcsolat, nem pedig az elvesztett szerelem hatása. E két álláspont nem is tér el annyira egymástól, mint első ránézésre hinnénk. Kristeva helyesen látja meg az idealizációnak ebben a metaforikus tárgyában az áttétel alapját, amely nem azonos az összeolvadással vagy az anyai kielégítettségével. Ugyanakkor, a három elemű rendszerrel alkotott modelljében az apához mint az identifikációs szerelem vágyott tárgyához fűződő közvetlen kapcsolat elterelődik afelé, amit a gyermek az anyja alakjában vél megtalálni. Amit az apa reprezentál, az az anya azon vágya, hogy gyermeke mellett legyen még valaki más is, a nem-én, és nem a gyermeknek az a vágya, amely az anyától eltérő személyre irányul. Így a gyermek úgy jelenik meg, mint aki kevésbé aktív, nem vágyik annyira külső dolgokra vagy az apára, mint amennyire érzékenyen reagál az anya vágyára.

kezésként nem jön létre idő előtt egy elutasítás. A gyermek nem érzékeli a kölcsönös kizárólagosságot, ezért nem érzi szükségét, hogy válasszon anyja és apja között. Amint Stoller (1973) rámutatott, a fiúk preödipális anyjuk iránti szerelme bizonyosan nem heteroszexuális, szigorú értelemben véve ez nem is valódi tárgy-szerelme — szerelem valaki más vagy külső iránt. Ez inkább komplementer, mintsem identifikációs jellegű: összefonódó, felcserélhető aszimmetrikus szerepeken nyugszik. Váltakozik, hogy ki az, aki ad, és ki az, aki kap, nem „párhuzamosok szerelmének” szimmetrikus formációja, ahogy Dinesen jellemezte a maga Finch Hatton iránti szerelmét (Thurman, 1981). Ebben az értelemben az anya hagyományosan a szerelem tárgya és nem a hasonlani vágyás alanya, követendő mintája. Ez, ahogyan már többször is utaltam rá, olyan ellentét, amelynek kialakulásához nincs szükség valódi, jelenlévő férfiakra és nőkre.

További különbséget fedezhetünk fel a belső és a külső, az ismerős és az eltérő, a közelség biztonsága iránt érzett és a távolról ragyogó csillagra irányuló szerelem között. Ha az apával való azonosulás különleges módon jön létre, azon az alapon, hogy „különbözik” az elsődleges tárgytól, a vele való azonosulás révén a jóságnak, a gondoskodásnak az alanyával, nem pedig forrásával azonosulunk, s ekkor az anyával való azonosulás az „azonossal” való azonosulást foglalja magában. Mindaddig, amíg az anya az a személy, aki az elsődleges gondoskodást adja, ez mindkét nem esetében igaz marad. A hagyományos szülői szereposztás esetén tehát az apa a szerelemnek az a külső tárgya, aki a „másságot” testesíti meg: A másságnak ez a megjelenítése olyan nagy jelentőségű, annyira mélyen beivódott a kultúrába, hogy általában akkor is ideálként működik, ha az apaként meghatározott személy nem is létezik, vagy nem tölti be ezt a szerepét. Legfeljebb a kijelölt vagy valódi apaalak hiányában igen sokrétű feszültség alakul ki a ténylegesen tapasztalt viszonyok és a társadalmi eszménykép között.

Ugyanakkor az apához való viszony nem ugyanaz a két nem esetében. Az identifikációs szerelem tehát az a viszonykörnyezet, amely a fiúk számára nemcsak megerősíti a szeparációt, de megerősíti a férfiasság mint naturalizált férfisors sikeres elérést is. Ezáltal az apához fűződő kapcsolatban újabb fordulat áll be, amely ezt még meghatározóbbá teszi a fiúknál a nemiség mint identitás reprezentációjában, s szelf-kohéziójuk érzetében. (Ezt látszik Kohut is sejtetni azzal, hogy az apát mint szelf-kohéziós szerelmi tárgyat fogja fel.) Megszokott esetben az apa és fia közötti erősebb kölcsönös vonzalmat maga az apa bátorítja. Ez elősegíti az identifikáció — egy sajátos erotikus kapcsolat — által megvalósuló felismerést. A gyakorló fázisban lévő tipegő „szerelmi kapcsolata a világgal” a világot megtestesítő apával folytatott homoerotikus szerelmi kapcsolattá válik. A fiú az apa ideáljába szerelmes. Ez a homoerotikus, identifikációs szerelem a fiú számára azt az eszközt jelenti, amelynek segítségével védekező, ugyanakkor kreatív jellegű fér-

fiasságát kialakíthatja, mivel megerősíti benne saját személyiségének mint a vágy hordozójának érzetét. Természetesen ez az identifikációs folyamat csak akkor lehet sikeres, ha az ellenkező irányban is végbemegy, azaz az apa is azonosul a fiával, mondván: „Olyan lehetsz, mint én.” Vagy az anya is megerősítheti ebben, mondván: „Éppen olyan vagy, mint apád.”

Azoknak a jellemvonásoknak a pozitív elaborációja, amelyeket alapvetően a másik nem születési előjogaként ismerünk el, részben azon múlik, hogy a szülők hogyan erősítik meg az identifikációs szerelmet, amely a későbbiekben hatással van az ellenkező nemmel⁴ való azonosulás módjára is. A preödipális „túl befogadó” szakaszban, ahogy azt Freud nevezte, a gyermek nem csupán mindkét szülőjével azonosul, hanem genitális tartalmakat is szimbolizálni kezd, és tudattalanul asszimilálja azt a gesztus- és viselkedési szokásrendszert, amelyet az őket körülvevő társadalom a férfiasság és a nőesség kifejezésére használ. Felismerve a férfiasság és a nőesség közötti bizonyos alapvető eltéréseket, fantáziájában a gyerek továbbra is mindkét lehetőséget kidolgozza. Egy két és fél éves kislány akár azal a céllal is utánozhatja bátyja erőszakos motívumokkal tarkított játékát, hogy ezáltal a jelképes férfiasságot, a frontális ütközés, a behatolás, a meghódítás és megakadályozás fallikus repertoárját tegye magáévá. Egy kétéves kislány kitarthat amellett, hogy hüvelybe van, míg egy háromszentéves — az anatómiai különbségek alaposabb ismeretében — inkább hajlamos azt állítani, hogy kislány van a hasában, ezáltal elaborálva egy olyan fantáziát, amelyben ő kap, tartalmaz és kilöki valamit. Ez a fázis az identifikációk keveredésének gyors váltakozását is mutatja: egy három és fél éves kislány féltékenységében, hogy a bátyja egy másik kislánnyal játszik, rátámad a kislányra, és behajlított karja izmait megfeszítve így szól: „Én erősebb vagyok, mint te.” Néhány perc elteltével, egy másik hasonlóan erőteljes hatást kíván elérni azzal, hogy csökönyszerűen ragaszkodik ahhoz, hogy anyja adja rá balerinaruháját. A korai pszichoanalitikusok közül Klein (1928, 1945) ismerte fel legvilágosabban a gyermek azon pszichés szükségletét, hogy azonosuljon és jelképes értelemben használja az összes testrészt és szülői képességet, ideértve az anya–apa viszony fantáziált részleteit is.

E fantáziában való identifikáció szempontjából — minthogy a gyerek még nem ismeri fel bizonyos képességeket és testrészek számára elérhetetlen voltát — az

⁴ Itt újra felmerül a kérdés, hogy vajon az „ellenkező” nem azt a szülőt jelenti-e, akinek nominális neme más, vagy vonatkozhat arra a szülőre is, akit a gyerek önmagával azonosnak érzékel. A figyelmeknek azt a vágyát, hogy apja oly módon szeresse őt, mint az anyját, homoszexuálisnak nevezik. Márpedig ez egy heteroerotikus vágy. Ugyanakkor a gyermeknek az a homoerotikus vágya, hogy hasonlósága miatt szeressék, nemcsak a férfi homoszexualitásban, de a nők heteroszexuális szerelmében is szerephez jut.

irigység még nem játszik döntő szerepet. De — állítja Fast (1984) — a túl befogadó korszakra fokozatosan jellemzővé válik az irigység és a nemek közötti különbség egyre alaposabb megismerése elleni folytonos tiltakozás. Ebben az életkorban a kasztráció mindkét nem számára az ellenkező nemű fél képességeinek és nemi szerveinek elvesztését jelenti. A tiltakozás ugyanakkor nem egészen ugyanaz a fiúk és a lányok esetében: a fiúk irigységének középpontjában a szülés áll, míg a lányokéban a pénisz (Fast, 1984). Ám mindkét nem nemi tudatának fejlődése megegyezik abban, hogy kitartanak amellett, hogy belőlük bármi válhat, a komplementer jelleg ellentétekként való feldolgozása szelfjükön belül játszódik le, és továbbra is tiltakoznak korlátaik ellen.

A negyedik életév vége felé kezdődő ödipális fázist tekinthetjük úgy, mint amelyben bekövetkezik a nemek valódi elkülönítése, amelyben a gyermek felismeri, hogy az egymással komplementer ellentétek vagy az ő szelfjéhez, vagy a másikhoz tartoznak. Más szóval: a lemondás, annak a reménynek a feladása, hogy beteljesülhet az egyik szülő iránt táplált identifikációs szerelem, felfogható a tárgyszerelmhez, az olyan külsődleges tárgy iránti szerelemhez vezető útként is, amely mindazt magában hordozza, amivel a szelf nem rendelkezik. Ez az elgondolás fontos kérdést vet fel a homoszexuális tárgyválasztással kapcsolatban: vajon a névlegesen azonos nemű szülőt éli meg a gyermek egyszerűen csak „kevésbé azonosnak”? Vagy az identifikációs és a tárgy iránti szerelmek közti viszony alakul másképp? Lehet, hogy az általam kínált magyarázat csak a heteroszexuális gyermekekre illik, akinek a komplementer iránti vonzalma alakul át ödipális vonzalommal. Így az a három és fél esztendő kisfiú, aki korábban sokszor kifejezésre juttatta azt a vágyát, hogy olyan legyen, mint anyja, azt az új szokást veszi fel, hogy Walt Disney közismert egérpárjának nevei után magát Mickeynek, míg anyját Minnie-nek szólítja. Szerelmes hangon ilyeneket mond: „Szép napunk van, ugye, Minnie?” Egy esti lefekvés alkalmával ő maga adott magyarázatot: „Te lány vagy, én pedig fiú, de mindketten egerek és kicsik vagyunk.” A komplementer jelleg tehát nem szünteti meg teljesen a hasonlóságélményt; az azonos fajhoz tartozás érzete kárpótol az azonos nemiség elvesztéséért. Másfelől nézve a kisfiú — Janine Chasseguet-Smirgel kifejezésével élve — nem tudta tudomásul venni a „kettős különbséget”. Csak a nemi különbséget volt hajlandó elfogadni, a korkülönbséget tagadta. Négyéves korára a valóságnak ezt a részletét is belátta, és a Mickey egér figuráját szuperhősök alakjai váltották fel, akiknek nincs női társuk.

A korai ödipális korszakot (a negyedik életévet és a közvetlenül megelőző időszakot) erősebb védekezés, a nemek komplementer jellegének merev megfogalmazása és — miként azt Freud a fiúkkal kapcsolatban megjegyezte, a lányoknál azonban nem vette észre — az ellenkező nem lenéző elutasítása jellemzi. Ebben a szakaszban a kasztrációs szorongás, ahogy azt már Freud is — ismét csupán a fiúkkal kapcsolatban — felismerte, a saját nemi szervek elvesztésétől való féle-

leben jelentkezik. Ugyanakkor, ahogy arra Mayer (1985) rámutatott, a nemi szervek elvesztésétől való félelem ebben az életkorban a lányok számára is döntő jelentőségű; sőt, a saját nem felsőbbrendűségének s annak a nézetnek a hirdetése kíséri, hogy mindenkinek éppen olyanak kell lennie, mint én — miközben fél a másik nemtől és megveti azt. Ezt a nemi sovinizmust a győzelemről szóló híres kijelentést parafrázálva, az a felfogás jellemzi, hogy „Amivel (én) rendelkezem, az nem minden, de minden, amivel rendelkezni érdemes”. Freud fallikus monizmusról szóló elmélete (Chasseguet-Smirgel, 1976) ezt tökéletesen mutatja. Ahogy arra Horney (1926) helyesen utal, Freud elmélete az ödipális korszakát élő fiúgyermek gondolkodásmódját követi, aki azt hiszi, hogy a lánynak „semmije” sincs. Az irigység, a veszteségérzet és az igazságtalanság felett érzett düh egyszerre ösztönöz az ellenkező nem megvetésére és idealizálására ebben az életkorban. Olykor az elvesztett másik iránti szerelem és vágyakozás tűnik erősebbnek, máskor a legyőzés vágya és a megvetés.

Ideális esetben a késő ödipális korszak lehetővé teszi, hogy a komplementer jelleghez való merev ragaszkodás és a másik iránti megvetés megszűnjön és pozitív érzésekké alakuljon, ahogy a tárgy iránti szerelem fantáziája kárpótol a nárcisztikus veszteséget. Mindazonáltal az ödipális szerelem egyszerre feloldása és fenntartása a gyásznak. A gyermek még nem képes az anya, illetve apa által megjelenített nő-, illetve férfiideált megtestesíteni, és a szeretett másik testét sem „bírhhatja” még. Végső soron még nem lehet az, ami lenni szeretne, és nem is tudhatja magáénak azt, amit birtokolni szeretne. Véleményem szerint az el nem fogadott gyász, amelyet a gyermek amiatt érez, amivé sohasem válhat — például ha egy kisfiú nem képes szembenézni azzal a veszteséggel, hogy ő nem lehet anya, sőt nem képes elismerni irigységét a női lét iránt —, különösen rossz utóhatásokkal jár, amelyek sokkal erőteljesebben jelentkeznek, még ha kevésbé szembetűnőek is, mint a közismert ödipális frusztráció, amelyet az anya elérhetetlensége vált ki. A veszteség következménye egyaránt függ a társadalmi, kulturális közegtől és a külső tárgykapcsolatoktól. Tekintve, hogy ebben az életkorban az identifikáció már nem csak a szülőre irányul, hanem másodlagos identifikációkkal is kiegészül, a komplementer jelleg merev megítélése és a megvetés enyhülése azon múlik, hogy a környező társadalom és kortárs csoport mennyire viszonyul rugalmasan a másik nemmel való identifikációhoz.

Itt hadd térjek ki a korai identifikációs szerelem és a későbbi ödipális szerelemre jellemző identifikáció közötti különbségre. Az identifikációs szerelmet, szerintem tévesen, a fiúk negatív Ödipusz-komplexusához szokás társítani. Ez az elképzelés egybemossa a fiúknak azt a homoerotikus vágyát, hogy az apjuk olyanak szeresse őket, amilyenek, azzal a heteroerotikus vágygal, hogy azt jelentsék az apjuknak, amit az anyjuk jelent. Ami azt illeti, az apához való kapcsolódásnak ez a két módja meglehetősen ellentétes. A negatív Ödipusz-komplexus, azt hiszem,

az azonosulástól a tárgy iránti szerelem felé való elmozdulást hordozza magában, míg a pozitív ödipális vonzalomban az azonosulástól az ellenkező nem mint tárgy iránti szerelem felé vezet az út. Ugyanakkor a negatív Ödipusz-komplexus esetében a fiú nem nemének szükségszerű parancsa miatt mond le az apjával való identifikációról, hanem azok miatt az akadályok miatt, amelyeket a szülők gördítenek az apával való identifikáció útjába. Más szóval a meggátolt identifikációs szerelem az ideál iránti szerelemmé válik, azaz behódoló vagy ellenséges kötődés jön létre a hatalmas és csodálatra méltó apa iránt, aki inkább elveszi, mintsem megerősíti a fiú férfiasságát. Ez gyakran bekövetkezik ott, ahol az apa nagyon kívül áll az anya–gyerek kettősön, és idő előtt reagálva az ödipális helyzetre, túlzottan rivalizál fiával, illetve szadisztikus impulzusaitól tartva túlzottan visszafogott ahhoz, hogy gyengéd lehessen hozzá. Ez az átalakulás később az apával való passzív kapcsolat iránti negatív ödipális vágy formájában jelenik meg, és gyakran az analízis folyamán is ekként értelmezik.

Blos új módon kívánja értelmezni a negatív ödipális magatartást. Szerinte ennek az apa iránti diádikus vágnak fel kell oldódnia ahhoz, hogy a későbbi heteroszexuális vágyak őszinték lehessenek. Úgy vélem, álláspontja komolyan megkérdőjelezi a heteroszexualitás elnagyolt értelmezését, amely azt a homoerotikus impulzusokkal állítja szembe. Az apátlan fiúk „apaéhségét” elsősorban a homoerotikus szerelem hiánya váltja ki. A heteroszexuális férfiakban ez azután a nők iránti szerelem kialakulásának akadályává válik. Nem azért, mert a szerepminta nincs jelen, hanem azért, mert a valódi erotikus energiát az apai elfogadás iránti frusztrált vágy köti le. Azokban a kultúrákban, amelyekre az apa–fiú viszony erotikájának e frusztrációja a jellemző, a nők nem mint a belső elégedettség forrásai válnak értékessé, hanem mint a férfivirtus bizonyítékai, mint tőke az erőviszonyok piacán. A fiúgyermeket az, ha apja iránti identifikációs szerelem akadályba ütközik, gyakran arra kényszeríti, hogy tagadja meg identifikációs szerelmét anyja iránt is, akihez pedig túlzott kizárólagossággal kötődik, s ez később a nőiség szélsőséges megvetéséhez vezet.

Másfelől viszont a fiúk megvetése a nőiség iránt könnyen összefüggésbe hozható az anya vágyának és korai grandiozitásának feladásával is. Miközben fia csodálatát élvezzi, tudattalanul a kislány érzéseit közvetíti, akinek apja iránti identifikációs szerelmét utasították vissza. Fenntartva az apa mint ideál iránt táplált szerelmét, vágyát és grandiozitását kiveti a fiúgyermekére, egyszersmind kiveti azokat magából. Azt tehát, ahogy a fiúgyermek a nemek közötti határvonalat megalkotja, ugyancsak saját újraközeledés-élménye formálja meg, amelyben az apa alakja megközelíthetetlen és idealizált, az anya pedig saját ödipális tárgyának és idealizált szelfjének tekinti a fiát. Így hát nem volt véletlen, hogy Freud elmélete a nőnek saját fiát kínálta fel szerelemre, az egyetlen ambivalenciáktól mentes szerelemre. Az anya számára az identifikációs szerelem iránti vágy beteljesülése nem az

apja, hanem a fia mint ideál iránt táplált szerelem révén következik be. A fiúnak pedig az a grandiozitás jut, amelyet az az anya tükröz, aki erről lemondott. Ám Freud történetében a fiú idealizáló szerelmet is táplál, mindörökre viszonzatlanul vágyakozik apja identifikációs szerelméért, aki mint halálos vetélytársat taszította el őt. Ebben állhat az identifikációs szerelmi háromszög jelentősége, amely újra és újra felbukkan azokban a történetekben, amelyek arról szólnak, hogy nők olyan hősökért alázkodnak meg és áldozzák fel magukat, akik azért hagyják el őket, hogy keresésére induljanak az apai grálnak, hogy megszerezzék az apai elismerést.

A nemek komplementer szemléletének bírálata

Az első következtetés, amelyet az eddigiekből levonni kívánok, hogy amilyen mértékben sikerül az ún. túl befogadó szakasz identifikációs szerelme révén a másik tulajdonságait inkorporálni, később annyira csökkenhet a veszteség mértéke; ezenkívül az ödipális szakasz elmúltával nagyobb hatása lesz a másik iránti szerelemnek, mint a megvetésnek és az idealizációnak. Saját korlátaink tudomásul vételét és a képességet arra, hogy a másokban a tőlünk különbözőt szeressük, nem hogy nem gátolja az ellenkező neműekkel való korábbi identifikáció, hanem éppen ellenkezőleg, megkönnyíti azt. Fast úgy véli, hogy ha nem rögzül a korai ödipális korszak merev képzete a komplementaritásról, akkor a leértékelése annak, amivé sohasem lehet az egyén, egyengetheti az utat az ellenkező nem tulajdonságainak későbbi elfogadásához.

Nem értek azonban egyet Fasttal, amikor azt hangoztatja, hogy le kell mondanunk arról, ami a másiké, s egyúttal fel kell adnunk a biszexualitásban rejlő nárcizmust. Inkább Aronnal (1992) értek egyet, aki azt vetette fel, hogy az ellentétes nem érzéseinek, viselkedésének, beállítódásainak folyamatos feldolgozására irányuló képesség a nárcizmus védőernyője alatt egy tudateltűt vagy tudattalan képességként működik tovább. Magában foglalja az ellenkező nemmel való identifikáció képességét, illetve szexuális kapcsolatban a másik szerepének reprezentációjára és szimbolizációjára való képességét is. A legtöbb egyén számára ez egyfajta jóindulatú mindenhatóságot jelenthet. Aron szerint talán hasznosabb, ha a biszexuális teljességre törekvő grandiózus, nárcisztikus törekvést olyan pozíciónak tekintjük, amely a kreativitás forrása — amelyet tehát nem feladni kell, hanem amelynek fenn kell maradnia és módosulnia az egyre differenciáltabb pozíciók mellett és révén.⁵ Hasonlóképpen, az együvé tartozás vágya és az ebből fa-

⁵ Aron rámutat arra, hogy az integrációnak ez a felfogása egybevág a legutóbbi kleiniánus értelmezésekkel, amelyek kitaranak amelltt, hogy a skizoid pozíciót nem kell, hogy szükségképpen felváltsa a depresszív pozíció, ennek is fenn kell maradnia, egyfajta dialektikus feszültségben a depresszív pozícióval (ld. Eigen, 1985; Ogden, 1986).

kadó identifikációs szerelem fenn kell, hogy maradjon a különbség elismerése és az abból fakadó tárgyszerelem mellett, s annak révén kell módosulnia. Az azonosulás ezáltal egyszerre válik alkalmassá az azonosság megerősítésére és a különbségeket áthidaló együvé tartozás kialakítására.

Az az elképzelés, amely szerint az ödipális korszakban megszűnik a másik kiváltságos helyzete, a nemi identitást tévesen végeredménynek, összefüggő, stabil rendszernek értelmezi, nem pedig annak az elérhetetlen, ödipális ideálnak fogja fel, amellyel a szelf szüntelen harcban áll. Goldner (1991) is rámutatott arra, hogy az ideális szelfképzet és a tényleges szelfélmény között meghúzódo feszültséget a komplementaritás merev értelmezései is terhelik, amelyek ugyanakkor semmivel sem kevésbé ellentmondásosan. A nemiséget is magába foglaló szelfképzet fenntartásából az identifikációk szüntelen konfliktusa is fakad, s így nélkülözhetetlené válik az ellentmondás jelenségével való együttélés képessége is (Goldner, 1991). Ha hűek kívánunk maradni az analitikus megközelítéshez, el kell ismerünk ezeknek az ellentmondásoknak a létét. Amint tehát arra Harris (1991) is utalt, pozíciók sokaságát kell felfedeznünk a tárgyválasztás vagy az identifikációk egyedüli megjelenése mögött, s a nem élményét egyidejűleg kell stabilnak és törekenynek, tárgyasult anyagnak és megfoghatatlan ködnek látnunk. Ez, miként Dimen (1991) is rámutatott, egyben a nemek tárgyasult dichotómiájának dekonstrukcióját is jelenti, és azt, hogy a nemiségről mint átmeneti jellegű képzetről kell gondolkodnunk. Más szóval, elhagyunk egy mozdíthatatlan és áthághatatlan határokkal rendelkező világot egy olyan átmeneti területért, amelyben a hagyományos ellentétek között mozdítható falak állnak, és élvezetet okozó feszültségek jönnek létre.

Egy fejlődési pálya feltételezése teleologikus szemléletre utalhat, amely a jelen esetben azt az elképzelést sugallná, hogy az azonosulás egyszerűen a tárgyszerelem alapja, azaz hogy az ödipális pozíció elérése továbbra is a fejlődés lényege, aminél már nem kell távolabbra tekintenünk. Annak ellenére, hogy a komplementer és a túl befogadó jelleg összekapcsolásának szükségességét hangsúlyoztam, a befogadó jelleg és a korai nárcizmus együttes említése ahhoz a félreértéshez vezethet, hogy mégis többre értékeljük a későbbi szexuális komplementaritást és tárgyszerelmet, mint a korai befogadó jellegét és identifikációs szerelmet. De eljuthatunk annak a felismeréséhez is, hogy az identifikációs szerelem és a tárgyszerelem gyakran együttesen van jelen, tehát nem kell, hogy kizárják egymást. Ezt továbbgondolva a nárcizmus pozitív újraértékeléséhez juthatunk el, és annak az álláspontnak a megkérdőjelezéséhez, amely szerint a fejlődés célja a heteroszexuális komplementaritás lenne. Tulajdonképpen azt hiszem, hogy a nemi differenciáció fejlődésének feltételezése nem azonos azzal, hogy a szexuális identitást egy normatív rendszerben képzeljük el. Nem kell minden olyan fejlődési el-

képzéssel elvetnünk, amely tapasztalatokon alapul ahhoz, hogy ne állítsunk normákat. Ha a fejlődésre vonatkozó elképzelésekből gyakran mégis ilyen modelleket hoznak létre, az az alábbi, egymással összefüggésben nem álló és alá nem támasztható feltételezések elfogadásának következménye: az időben korábbi jelenléte meghatározóbb, míg a későbbi minőségileg jobb (fejlettebb); a fejlődés unilineáris; minden konfliktust meg kell oldani és meg kell haladni; és hogy a korai élmények földtani rétegekként élnek bennünk tovább, amelyeket a későbbi szimbolikus tudattalan átdolgozások nem érintenek.

Talán időszerű volna újragondolni a pszichoanalitikus elmélet fejlődésről alkotott elképzelését, hiszen a későbbi integráció sem nem jelenti a korábbi és a későbbi pozíciók egybeolvadását, de ugyanakkor azoknak egy tökéletesen új pozícióval való felelését sem, hanem az integráció során a korábbi pozíciók átalakulnak (hasonlóan ahhoz, ahogy Freud a utólagos átdolgozást, a *Nachträglichkeit*et képzeleli el) (lásd az Utólagosság címszót, Laplanche–Pontalis, 1994 518–521). E gondolatmenet alapján a későbbi integráció megőrizné és finomítaná a korábbi pozíciókat, átalakítaná megjelenési formájukat, ugyanakkor alapvetően nem változtatná meg őket, s egyben lehetővé tenné az átjárást a különböző élményszintek között. Ha integráció helyett pusztán egy reduktív asszimiláció menne végbe, akkor a fejlődés joggal tűnhetne az elszegényedés magas áron kínált formájának — akárcsak a fejlett világban, amely már teljes fajokat és tájakat söpört el, s szüntette meg azt a gazdagságot és szépséget, amelyet a kultúrák különbözősége jelentett.

A nemi tudat fejlődésének eltárgyasítástól való óvás ugyanakkor — mint már utaltam rá — nem kell hogy elvegye a kedvet a nemi identifikációk kifejlődését dinamikus értelemező felfogások megfogalmazásától. Annyit jelent csupán, hogy óvatosan kell kezelnünk azt a feltételezést, hogy a fejlődés egyszerűen a heteroszexuális komplementaritáshoz vezet. A hagyományos értelemben vett heteroszexualitás nem követeli meg, hogy a nemek polarizáltságának mereven komplementáris struktúrái mögé hatoljunk. Ahogy Kernberg (1991) megjegyezte: ha kitartunk amellett, hogy a másik a szelf heteroszexuális tükörképe, beleértve ebbe a mindenféle más szexuális jelenséggel szembeni intoleranciát is, az az irigység elleni védekezésről, és nem a különbség elfogadásáról tanúskodik. Sem a hetero-, sem a homoszexuális kapcsolatok önmagukban nem hordozzák feltétlenül sem a komplementaritás, sem az azonosság iránti elkötelezettséget: bármelyik rögzülhet a konvenció és az előzőleg fixálódott identitások mellett, vagy el is mozdulhat ezek mellől. Az öntudatos és ironikus játék a nemi hagyományokkal annak a feszültségnek a következménye, amely a homoszexuális közösségekben az identitás megfogalmazását körülveszi. Ez vezetett azután — Butler (1990) kifejezésével élve — az identitás felforgatásának elméleti elgondolásához.

Túl az Ödipusz-komplexuson

Éppen ezek az ödipális komplementaritást érintő kérdések teszik szükségessé, hogy újragondoljuk a komplementaritás szerepét és tartalmát. Mit is jelent azt állítani, hogy a posztödipális szakban a korai túl befogadó pozíció egybekapcsolódik a későbbi ödipális komplementaritással? Mit is jelent azoknak a képességeknek egy magasabb szintű differenciáció melletti helyreállítása, amelyeket az ödipális fázis merevsége kirekesztett? Felvettem már, hogy a tárgyszerelm, amelyet olykor az azonosulás ellentétének, illetve olyasvalaminek vélnek, amit az kizár vagy helyettesít, az identifikációs szerelem következményeként is felfogható. De miben is áll a tárgyszerelm és az azonosulás szüntelen viszonya, mi lesz az ellenkező nemmel való identifikációs szerelemből a későbbiek során? Csupán feltételezés volna, hogy az identifikációs szerelem nyitja meg az utat a tárgyszerelm előtt? Csak fordítottja volna ez annak a nézetnek, hogy a tárgyszerelm helyét az azonosulás foglalja el az egóban? Ha ez nem így van, hogyan magyarázhatjuk, hogy az azonosulás egész életünkön át is része a szerelmi kapcsolatoknak?

Ez a két kérdéscsoport az azonosulás sorsáról és a túl befogadó korszakban lejátszódó integrációról összefügg egymással. Az én válaszom e kérdésekre az, hogy az azonosulási tendenciáknak a tárgyszerelm melletti fennmaradása egy másféle komplementaritást hoz létre, és az ellentétes különbségek egy másféle személetét. Kétféle komplementaritást különíthetünk el. A korábbi, ödipális formájában ez egy egyszerű szembenállás, amelyet a hasítás, a nem kívánt elemeknek a másíkba való projekciója hoz létre. E forma esetében az, amivel a másik rendelkezik, az „semmi”. A poszt-ödipális formát viszont az ellentétes alkotóelemek közötti feszültség fenntartása adja: ezáltal ezek potenciálisan hozzáférhetőek maradnak, nem válnak tilalmassá, következésképp a közöttük való oszcilláció inkább örömteli, semmint veszélyes. Míg a szexuális komplementaritás merev formája ténylegesen hasznát veheti az ellentétes szerep jól elaborált reprezentációjának, amely a korábbi identifikációból jön létre, és amelyet a szelf elutasít, s amely mint nem kívánt rész fenyegeti őt.

Kultúránk úgy működik, hogy benne minden gyereknek át kell esnie egy olyan ödipális korszakon, amelynek során a komplementaritás mellett még ott szerepel a polaritáshoz való ragaszkodás, a kölcsönös kizárólagosság, mint a fekete–fehér, a férfi–nő, a lehetséges és a lehetetlen ellentéteihez való ragaszkodás. Kohlberg megkülönböztetésével élve a konvencionális és a posztkonvencionális gondolkodásmódról, azt mondhatjuk, hogy ez az ödipális szélsőségesség megfelel a különbözőség konvencionális felfogásának, amely megfelel annak az erkölcsi és tudati fejlődési szintnek, amelyen a gyermek ekkor áll. Kohlberg szerint a posztkonvencionális gondolkodásmód valójában nem alakul ki a serdülőkor előtt, és igazából ez az az időszak, amikor arra számíthatunk, hogy az ödipális vágyak felélednek,

majd a komplementaritás differenciáltabb, rugalmasabb formájába épülnek bele. Bassin (1991) ugyanebben a felfogásban a genitális fejlődés elméletének fogalmait alkalmazva azt fogalmazta meg, hogy véleménye szerint a fallikus fázisnak, amelyet a „van illetve nincs nekem” ellentétpár jellemez, utat kell engednie a serdülőkori valódi genitális fázisának, amelyben az ellentétes elemek újra egyesülhetnek. Bassin azt feltételezi, hogy a nemi polarításban megjelenő hasítás átható ereje a szakadék áthidalását lehetővé tevő szimbolizációban jut kifejezésre. A projektív identifikációval ellentétben a szimbólumalkotás újraegyesíti az egymással szöges ellentétben álló tendenciákat, mint például az aktivitást és a passzivitást (Freedman, 1980: idézi Bassin, 1991). A szimbólumalkotás nem gátolja, hanem inkább összekapcsolja az ellentétes vágyakat, s lehetővé teszi mindkettő kielégítését. Inkább megmutatja, mintsem elleplezi a közöttük zajló tudattalan ingadozást. E szimbolikus működéshez a kulcsot az adja, ahogy a komplementaritás hiányzó felével való identifikáció újra elérhető: a szimbolika nyelvén „az ismerőst az ismeretlenben leljük meg” (Freedman; idézi Bassin, 1991).

Az ismerőst a túl befogadó pozícióba való „visszatérés” révén találhatjuk meg, ahol ugyanis még fel lehet használni a kommunikációs játék adta átmeneti teret a realitással össze nem egyeztethető vágyak kielégítésére. Olyan ez, mint amikor a háromszendős kislány így szól az anyjához: „Cicije van a fityimnek, nézd, és a ciciből jön a pisim.” Az a fantázia, amelyben a hímvessző mellkánt vagy az anus vaginaként jelenik meg, nem szolgálja okvetlenül a különbség tagadását, ahogy azt a perverzióról szóló elméletek állítják; ezek a fantáziajátékok elősegíthetik a felismert különbségek áthidalását, és támogathatják a szexuális empátia kialakulását. A nemi tudat kialakulásához tehát nem egy olyan egyenes vonalú fejlődésre van szükség, amely kivezet a túl befogadó pozícióból, hanem arra, hogy a különbözőség ismeretének megőrzése mellett legyen lehetséges a visszatérés. A szimbolikus komplementaritás differenciáltabb, posztkonvencionális — már sem nem konkrét, sem nem projektív jellegű — formája csak akkor alakulhat ki, ha lehetőség van a preödipális korszak rugalmas identifikációs lehetőségeihez való visszanyúlásra.

Ez — az identifikáció túl befogadó struktúráinak visszanyeréséről és a mindehatóságú fantáziák szublimációjáról alkotott — elképzelés úgy kívánja magába foglalni a mai kultúraelmélet által nyújtott episztemológiai adalékokat, különös tekintettel a feminista elméletre, hogy a nemi tudat fejlődéséről eddig kialakított képünket rugalmasabbá tegye, egyúttal az identitás fogalmát az identifikációkéval (többes számban!) cserélje fel. Ez a felfogás egyben a nemiség mai feminista felfogásához fejlődéselméleti támogatást is kínál. A nemiség reprezentációinak posztkonvencionalista megközelítése nem elméleti spekulációkból levont utópista ideál, hanem egy olyan tényleges lehetőség, amely már a nemiségről alkotott elképzeléseken mutatkozó repedésekben is megmutatkozik.

Napjaink feminista elmélete úgy tartja, hogy a nő nem egyszerűen a nem férfi, hanem inkább a férfi lény — női másik szerkezet kettőssége révén határozódik meg mind a női, mind a férfi jelleg — úgy tűnik, a férfiak háta mögött. A nő nem követelhet magának helyet ezen a logikán „kívül”, hacsak nem mutat fel valami elemi erejű, eddig még meg nem jelenített nőiséget. Butler (1990) szerint ezt a gondolatmenetet, s vele ezt az esszencializmust csak teljes felforgatással lehet kezdeni. Ahogy már az előzőekben próbáltam rámutatni, a poszt-konvencionális komplementaritás, amely utat enged az ödipális fázis által megtagadott többes számnak és kölcsönösségnek, nem a nemiség rendszerén kívül lép fel. Átalakítja fogalomrendszerét, az ellentétek újraegyesítése és lerombolása révén megtöri bináris logikáját, de nem fedez fel semmi olyat, ami tőle tökéletesen különbözne, ami annak korábbi reprezentációiban ne szerepelt volna vagy ne szerepelhetne. Saját negatív feszültsége révén — mely annak hatására jön létre, hogy lehetetlen olyan komplementer rendszert létrehozni, amely a szelfből minden mássággal való azonosulást kizár — felborítja az ödipális komplementaritást. A posztkonvencionális komplementaritás egyaránt támaszkodik a psziché azon képességére, hogy a hasítás révén elválasztott ellentéteket szimbolikusan át tudja hidalni, s a preödipális túl befogadó jellegre.

A pszichoanalitikus elmélet napjainkig nem volt képes az ödipális szint mögé hatolni. Ezt a fixációt tükrözik azok a manapság még mindig vallott elméletek, amelyek kitaranak a heteroszexualitás komplementer jellege mellett, amelyek perverzióknak tekintik a homoszexualitást, és csak a heteroszexualitást tekintik nemileg teljes tárgykapcsolatnak. Az az állítás, hogy a komplementer jelleg ödipális elérése a mindenhatóságról való lemondást és a saját korlátok elfogadását jelenti — vagyis annak a tudomásulvételét, hogy vagy az egyik vagyok, vagy a másik —, figyelmen kívül hagyja azt a másik dimenziót, amely a különbség ábrázolásának a mélységét adja. Ez az elképzelés ugyanakkor az ödipális sovinizmus tudattalan nárcizmusának — a „csak én vagyok valami”-nek — az elfedését is szolgálja, amint azt jól példázza Freudnak a kislányról mint hiányos „kis emberről” szóló elmélete.

Azt az egyszerű fejlődési lépést, amelyben az „én vagyok az Egyik, te vagy a Másik” különbségtétel megfogalmazódik, amelynek révén azután a másság kettős jellege megteremtődik, mindkét nem számára az ödipális korszakba való belépés hozza meg. A fiúk esetében ez nyíltan hegemónikus, de burkoltan van jelen ennek ellentétében, a lányok megvető véleményében, amint Dinnerstein (1976) arra rámutatott. Ennek oka pedig az (és itt hadd ne bocsátkozzunk ennek fejtegetésébe és keletkezésének taglalásába), hogy a férfiak váltak a társadalom domináns szereplőivé. Felmerülhet, hogy esetleg ez az ödipális lépés a preödipális logika egyszerű megfordítása lenne, amely szerint ugyanis az anya az, aki minden „általánosan emberi” vonást megtestesít (Chodorow, 1978). Lényegesebb azonban, hogy mindkét lépés hátterében a kölcsönös kizárólagosságot alapul vevő közös lo-

gika húzódik meg, és hogy ez az Ödipusz-komplexusban teremtődik meg. Ebben az értelemben a heteroszexualitás komplementer jellegének és a bináris ellentétpárnak az ödipális fázisban létrejövő összekapcsolódása (Goldner, 1991) hozza létre „a” nemi különbséget.

De a nemi különbségek több értelemben való létezése nem egyetlen pszichés komplexus köré szerveződik. A nemi különbségek a valóságban sokkalta szerteágazóbbak, mint azt a kölcsönös kizárólagosság bináris logikája lehetővé tenné. A psziché a korábban elutasított azonosulásokat nem csak, hogy tudattalanul megőrzi, de azokat tudattalanul, vagy esetenként tudatosan is kifejezésre juttatja mind a szexuális kapcsolatokban, mind a szülő–gyermek viszonyban, s ugyanígy bármely más tárgykapcsolatban — sokkal komplexebbé téve őket ezáltal, mint az a pusztán komplementaritás révén lehetséges volna. Az ödipális struktúra, jóllehet a nemi ideálok bizonyos szintjén meghatározó módon érvényesül, nem vágja el a más irányú fejlődés útját, még ha úgy is tűnik fel előttünk: nem egy egységes, konzisztens és egyeduralgkódó struktúra, amely minden más pszichés történést elnyomna (Goldner, 1991).

Ugyanezen okból nem tekinthető az Ödipusz-komplexus egyedül felelősnek azért, amilyenek a nemi struktúrák alakulnak. A heteroszexualitás komplementer szemléletében rejlő bináris logika felismerése nem egyenlő az ödipális struktúrák létének tagadásával vagy elutasításával. Semmivel sem lehet azonban inkább elutasítani az ödipális pozíció mindenhatóságát, mint elvetni a preödipális mindenhatóság-fantáziát. (Sőt, ez kizárólag egy olyan világban volna lehetséges, amelyben nem létezne veszteség, irigység és különbözőség — azaz egy teljességgel mindenható világban.) A lényeg valójában az, hogy e rejtett mindenhatóságot lerombolja az, ha felfedjük, s hogy felismerjük a szexuális szabadságnak egy olyan tartományát, amely az ödipális fázist is újraalakítja. Az egyértelműség kedvéért: ez a tartomány a mindenhatóság másik arcának függvénye. Azoknak a túl befogadó képességeknek, amelyek lehetővé teszik a valóságban adott határoknak a fantázia eszközei révén történő átlépését, hogy azután ezek a fantáziák a posztödipális szexuális szimbólumrendszerbe is beépülhessenek.

A teljesértékűség iránti mindenható vágy és a korlátok elismerése közötti feszültség mindig is kifejezésre jutott az esztétikai és erotikus öröm szférájában. Minden olyan erőfeszítés, amely a nemi komplementaritás fixálódott pozíciójának megingatására tör, a saját korlátaink elfogadása és megsértése közötti feszültség függvénye. Azoknak a korlátoknak, amelyeket éppen ezek a pozíciók hoznak létre, s amelyekkel kapcsolatban a szimbolikus cselekvések értelmet nyernek. Mind a nominális nemi azonosulásról, mind a komplementaritásról való ödipális képzet alapul szolgál a korlátoknak a fantáziában való szimbolikus megsértéséhez, a komplementer ellentétek és a merev identitások megbontásához. Végső soron a korlátozottság és a korlátok megsértése között fennálló feszültség arra utal, hogy ez a két tényező kölcsönösen függ egymástól.

A posztödipális komplementaritás magában foglal egy másféle, kevésbé határozott viszonyt is a tárgyszerelem és az azonosulás között. Freud egyszer úgy jellemezte (1921) az azonosulást, hogy az a tárgy iránti első érzelmi kötődés, egyfajta kapcsolat a jelen lévő másik, szeretett és nem okvetlenül elvesztett személyek iránt. Később látszólag elvetette ezt a megközelítést, és helyette az identifikációt belső folyamatként értelmezte, az elhagyott, elvesztett, vagy megtagadott tárgyaknak a nyomaként (1923). Ez a túlzott visszavonulás, éppúgy, ahogy az Ödipuszkomplexus elméletével kapcsolatos egyéb változtatások, ugyanannyiban szegényítette, mint amennyiben gazdagította is az elméletet. Ebben az esetben valószínűleg elvonta a figyelmet az identifikációs szerelemről, a preödipális időszak leglényegesebb örökségéről, amely a későbbi szerelmi és hasonló kapcsolatok kialakulásához hozzájárul. Nem értem, miért ne lehetnénk mi befogadók, és miért ne ismerhetnénk el, hogy az identifikációs szerelem és a tárgyszerelem egyidejűleg képes létezni. Hasonlóképpen ahhoz, ahogyan az azonosulásból a tárgyszerelembe és a tárgyszerelemből az azonosulásba való átmenet is váltakozva, de végigkíséri egész életünket. Mint más ellentéteket, ezeket is a tudattalan váltogatja. A nehézség abban áll, hogy e váltakozásból feszültség jöjjön létre, ne pedig a polaritások széthasítása. Más szóval, az ödipális korszak után a tárgyszerelem magában foglalja az identifikációs szerelem bizonyos összetevőit és vice versa. Akárcsak a különbözőség és az azonosság, a tárgyszerelem és az identifikációs szerelem is hordoz olyan feszültségeket, amelyeknek nem kell és valószínűleg nem is szabad részrehajlóan feloldódnuk.

Természetesen a nemi komplementaritás bináris logikájának két oldala sem egészen az, mint aminek ebben a kontextusban tűntek. E felfogásban, ahol „egyik és másik” szerepel, nincs helye sem annak, hogy „mindkettő”, sem annak, hogy „sok”. Amennyiben szexualitás és nemiség ellentétes pólusok vonzásában bontakozik ki, akkor ezeket a pólusokat nem a férfiúság és a nőiség szolgáltatja, hanem maga a kétalakú nemiség adja az egyik, míg a sokalakú psziché a másik pólust.

*Battyán Katalin nyersfordításának
felhasználásával fordította Vajda Júlia*

IRODALOM

- ABELIN, E. L.** 1980. Triangulation, the role of the father and the origins of core gender identity during the rapprochement subphase. In: R. F. Lax–S. Bach–J. A. Burland (eds): *Rapprochement*, New York: Aronson, 151–70.
- ARON, L.** 1992. *The Internalized primal scene*. Kézirat.
- BASSIN, D.** 1991. *The true genital phase*. Kézirat.

- BEEBE, B.—LACHMANN, F.** 1988. The combination of mother-infant mutual influence to the origins of self and object representations. *Psychoanalytic Psychology*, 5: 305–37.
- BENJAMIN, J.** 1986. The alienation of desire: Woman's masochism and ideal love. In: Alpert (ed.): *Woman and Psychoanalysis*. Hillsdale, NJ: Analytic Press, 113–138.
- — — 1988. *The Bonds of Love*. New York: Pantheon.
- — — 1990. An outline of intersubjectivity: The development of recognition. *Psychoanalytic Psychology*, 7, suppl.: 33–46.
- — — 1991. Father and daughter: identification with difference — a contribution to gender heterodoxy. *Psychoanalytic Dialogues*, 1,3: 277–99.
- BLOS, P.** 1976. Freud and female sexuality. *International Journal of Psycho-Analysis*, 57: 275–86.
- — — 1984. Son and Father. *Journal of the American Psychoanalytic Association*
- BUTLER, J.** 1990. *Gender Trouble*. New York and London: Routledge.
- CHODOROW, N.** 1978. *The Reproduction of Mothering*. Berkeley: University of California Press.
- CHASSEGUET-SMIRGEL, J.** 1976. Freud and female sexuality. *International Journal of Psychoanalysis*, 57: 275–86.
- — — 1979. Difference, relation and gender in psychoanalytic perspective. *Socialist Review* 9 (4): 51–70.
- — — 1992. Heterosexuality as a compromise formation: reflections on the psychoanalytic theory of sexual development. *Psychoanalysis and Contemporary Thought*, 15: 267–304.
- COATES, S.—FRIEDMAN, R.—WOLFE, S.** 1991. The etiology of boyhood gender disorder. *Psychoanalytic Dialogues*, 1 (4): 481–523.
- DIMEN, M.** 1991. Deconstructing difference: Gender, splitting, and transitional space. *Psychoanalytic Dialogues*, 1 (3): 335–52.
- DINNERSTEIN, D.** 1976. *The Mermaid and the Minotaur*. New York: Harper & Row.
- EIGEN, M.** 1985. Toward Bion's starting point: Between catastrophe and faith. *International Journal of Psycho-Analysis*, 66: 321–30.
- FAST, I.** 1984. *Gender Identity*. Hillsdale, NJ: The Analytic Press.
- — — 1990. Aspects of early gender development: Toward a reformulation. *Psychoanalytic Psychology*, 7, suppl.: 105–17.
- FREEDMAN, N.** 1980. On splitting and its resolution. *Psychoanalysis and Contemporary Thought*, 3: 237–66.
- FREUD, S.** 1921. Massenpsychologie und Ich-Analyse. Wien. *G. W.*, Bd. 13, S. 73; Studienausgabe, Bd. 9, S. 61. Magyarul: Tömegpszichológia és én-analízis. Ford.: Szalai István. In: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. Budapest: Cserépfalvi, 1995.
- — — 1923. Das Ich und das Es. Wien. *G. W.*, Bd. 13, S. 237; Studienausgabe, Bd. 3, S. 273. Magyarul: *Az ősvalami és az én*. Ford.: Hollós István, Dukas Géza. Budapest: Hatágú Síp, 1991.
- — — 1931. Über die weibliche Sexualität. *G. W.*, Bd. 14, S. 517; Studienausgabe, Bd. 5, S. 273.
- — — 1933. Neu Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. Wien. *G. W.*, Bd. 15; Studienausgabe, Bd. 1, S. 447. Magyarul: *A lélekelemzés legújabb eredményei*. Ford.: Lengyel József. Debrecen: Ampelos, 1993.
- GALENSON, E.—ROIPHE, H.** 1982. The pre-Oedipal relationship of a father, mother, and daughter. In: S. H. Cath—A. R. Gurwitt—J. M. Ross (szerk.): *Father and Child*. Boston: Little, Brown, 151–62.
- GOLDNER, V.** 1991. Toward a critical relational theory of gender. *Psychoanalytic Dialogues*, 1 (3): 249–272.
- GREENSON, R.** 1968. Dis-identifying from mother: its special importance for the boy. *International Journal of Psycho-Analysis* 49: 370–4.

- HARRIS, A.** 1991. Gender as contradiction. *Psychoanalytic Dialogues*, 1, 2: 197–224.
- HORNEY, K.** 1924. On the genesis of the castration complex in women. In: *Feminine Psychology*. New York: Norton (1967), 37–54.
- — — 1926. The flight from womanhood. In: *Feminine Psychology*. New York: Norton (1967), 54–70. Magyarul: Menekülés a nőiség elől. *Thalassa* (7) 1996, 1: 7–20.
- KERNBERG, O.** 1991. Aggression and love in the relationship of the couple. In: *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 39: 45–70.
- KRISTEVA, J.** 1987. *Tales of Love*. Trans. L. Rondiez. New York: Columbia University Press.
- LAPLANCHE, J.– PONTALIS, J.** 1994. *A pszichoanalízis szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MACDOUGALL, J.** 1980. *Plea for a Measure of Abnormality*. New York: International Universities Press.

KRITIKA

TÁRSADALOMELMÉLETI ÉS KULTURÁLIS LAP

Megjelenik havonta

1996. decemberi számának tartalmából

Heller Ágnes esszéje

Bródy András: Az állam (tulajdonának) elhalása

Kardos G. György: Fényirdai capriccio

Matolcsy György: A bűnös mintadiák

Dessewffy Tibor a multikulturalizmusról

Konrád György: Csobánkai mondatok

Vásárhelyi Mária: Mire jó a közvélemény-kutatás

Spiró György: Nakanunye